

cultural traditions and civil values favour that child's disorders became the strongest psychological trauma for parents. It makes the status of a family worse and often the society has negative attitude towards people with mental disabilities. In this context, it is necessary for such families to have a family consultation and psychotherapy which will be held by a specialist (psychologist). It allows to solve family conflicts and to fix relations in the family system ad interaction with society.

Key words: family, functions family, child, person, psychological climate.

Отримано: 20.01.2015 р.

УДК 159.923.2

О.М. Чанцева-Коваленко

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕРАПІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ ДЕВІАНТНОГО БАТЬКІВСТВА

О.М. Чанцева-Коваленко. Технологія соціальної терапії у профілактиці девіантного батьківства. Майбутнє суспільства завтра – це стан батьківства сьогодні, адже забезпечення сприятливих умов розвитку дитини раннього віку, на порозі життя, сприяє формуванню гармонійної особистості у майбутньому. Поява дитини в сім'ї є серйозним випробуванням для батьків, але їм необхідно навчитися жити з урахуванням того, що вони відповідальні за життя і благополуччя маленької людини, яка на початку життя повністю від них залежить. Саме з цієї причини важливо, щоб подружжя, яке ухвалило рішення про народження дитини, було до цього готове. Технологія соціальної терапії є однією з найефективніших програм формування усвідомленого батьківства, психотерапевтичні методи, які можна використовувати в соціальній роботі з формування усвідомленого батьківства – це психодрама, арт-терапія та терапія самовиховання.

Ключові слова: батьківство, подружжя, готовність, особистість, гармонійні стосунки, батьківсько-дитячі стосунки, стиль виховання, консультування.

Е.Н. Чанцева-Коваленко. Технология социальной терапии в профилактике девиантного родительства. Будущее общества завтра – это состояние родительства сегодня, ведь обеспечение благоприятных условий развития ребенка раннего возраста, на пороге жизни, способствует формированию гармоничной личности в будущем. Появление ребенка в семье является серьезным испытанием для родителей, но им необходимо научиться жить с учетом того, что они ответственны за жизнь и благополучие маленького человека, который в начале жизни полностью от них зависит. Именно по этой причине важно, чтобы супруги, которые приняли решение о рождении ребенка, были к этому готовы. Технология социальной терапии является одним из самых эффективных программ формирования осознанного родительства, психотерапевтические методы, которые можно использовать в социальной работе по формированию осознанного родительства – это – психодрама, арт-терапия и терапия самовоспитания.

Ключевые слова: отцовство, супруги, готовность, личность, гармоничные отношения, родительско-детские отношения, стиль воспитания, консультирование.

Постановка проблеми у загальному її вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Характерна риса цільності будь-якої системи – здатність до самозбереження в процесі постійного руху, змін та розвитку. Все це повною мірою можна віднести до батьківства як до комплексного утворення, яке являє собою систему. Батьківство є базовою життєвою місією, важливим станом та значною соціально-психологічною функцією кожної людини. Якість цих проявів, їх соціально-психологічні та педагогічні наслідки мають завжди актуальне значення. Можна стверджувати, що сучасна ситуація в Україні характеризується соціально-економічною та політичною нестабільністю, значним спадом виробництва, зниженням рівня життя більшості населення, посиленням розшарування населення за рівнем доходів, девіацією моральних норм і цінностей у суспільстві, зростанням злочинності та насильства, всі ці чинники, поруч з іншими призвели до втрати сучасною молоддю орієнтирів на створення повноцінної сім'ї, народження дитини та на усвідомлене батьківство. Усвідомлене батьківство – одна з найбільш складних та мало розроблених областей сучасної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз соціологічної, психологічної, демографічної, соціально-педагогічної літератури свідчить про наполегливі пошуки механізмів соціально-психологічної, та соціально-педагогічної роботи з майбутніми батьками, спрямованої на формування усвідомленого ставлення до народження і виховання майбутньої дитини. Так, у демографічних та соціологічних дослідженнях розглядаються проблеми сім'ї, їх причини, закономірності розвитку; ціннісні орієнтації майбутніх батьків (О. Баланірева, О. Яременко, В. Бойко, Ю. Якубова, В. Береговий та ін.). У соціально-психологічній літературі достатньо глибоко розкриті проблеми пов'язані з психологічною готовністю чоловіка та жінки стати батьками, вплив психологічної атмосфери сім'ї на психологічний розвиток плоду, на формування позитивного ставлення матері до майбутньої дитини (А. Буттєва, А. Брусиловський, Р. Овчарова, Г. Філіпова та ін.). Аналіз наукових робіт показав, з одного боку – багатьох проблем (психологічних, медичних, фізіологічних, побутових) у сім'ї, у чоловіків і жінок, які вирішили стати батьками; з іншої – відсутність цілеспрямованої соціальної роботи з формування у підлітків і молоді необхідних якостей для сімейного життя, народження і виховання дітей, формування навичок усвідомленого батьківства (подружжя).

Мета статті – теоретично проаналізувати проблему формування усвідомленого батьківства як умови повноцінного розвитку дитини та визначити основні технології його формування в соціальній роботі.

Виклад основного матеріалу. Батьківство – базове життєве призначення, важливий стан і значна соціально-психологічна функція кожної

людини. Поява дитини в сім'ї є серйозним випробуванням для батьків, але їм необхідно навчитися жити з урахуванням того, що вони відповідальні за життя і благополуччя маленької людини, яка на початку життя повністю від них залежить. Саме з цієї причини важливо, щоб подружжя, яке ухвалило рішення про народження дитини, було до цього готове. Але однієї тільки психологічної готовності замало. Повинна бути ще і педагогічна готовність, як сукупність знань, умінь, навичок і соціальна готовність. Все це припускає усвідомлений підхід до батьківства [1, с. 56].

Батьківство як психологічне явище є складною структурою, наприклад, Р. Овчарова розглядає феномен батьківства з погляду системного і феноменологічного підходів. Використовуючи принципи системного підходу, можна констатувати наступне:

- феномен батьківства є відносно самостійною системою, одночасно є підсистемою щодо системи сім'ї;

- феномен батьківства багатогранний, його можна розглядати на двох рівнях: як складну комплексну структуру індивіда та як надіндивідуальне ціле. Обидва цих рівні одночасно є етапами формування батьківства;

- феномен батьківства одночасно виявляється в декількох планах, різні сторони яких розкривають складну структуру його організації: план індивідуально-особистісних властивостей жінки або чоловіка, що впливають на батьківство; план, що охоплює подружжя в єдності їх ціннісних орієнтацій, батьківських позицій, почуттів, тобто аналізує батьківство по відношенню до сімейної системи; план, що фіксує батьківство у взаємозв'язку з батьківськими родинами; план, що розкриває батьківство по відношенню до системи суспільства

- чинники, що впливають на формування батьківства, ієрархічно організовані і представлені на декількох рівнях: макрорівень – рівень суспільства; мезорівень – рівень батьківської родини; мікрорівень – рівень власної родини і рівень конкретної особистості.

Таким чином, батьківство як складний психологічний феномен має складну структуру. А сам феномен батьківства – явище динамічне, таке, що включає процес становлення і розвитку. Усвідомлене батьківство – багатогранний феномен, який можна розглядати як на рівні особистості, так і на надіндивідуальному рівні, які одночасно є етапами його формування. Те, що розглядається на першому рівні, тобто на рівні окремої особистості, ще материнство і батьківство. А саме батьківство це вже надіндивідуальне ціле, яке виходить за межі індивіда. Батьківство як надіндивідуальне поняття припускає перетин з поняттями "материнство" і "батьківство", які є феноменами, які стосуються індивіда [2].

Материнство як індивідуальний феномен вивчене в літературі більш, ніж батьківство. Узагальнюючи основні напрями досліджень, Л. Шнейдер

виділяє дві позиції розгляду материнства як психосоціального феномену: материнства як забезпечення умов для розвитку дитини і материнства як особистісної сфери жінки [3].

На тлі повного вивчення материнства батьківство залишається мало-вивченим. Достатньо часто в спеціальній літературі батькові відводиться другорядна роль, яка йде після ролі матері. А. Співаковська говорить про те, що формування виховної позиції батька дещо відстає від материнської позиції, оскільки найбільшу прихильність до дитини батько починає відчувати тоді, коли дитина вже доросла [9]. Рівень індивіда – це первинний рівень формування батьківства. Він складається ще до початку сімейного життя. У його формуванні беруть участь чинники макрорівня, чинники мезорівня і чинники конкретної особистості. Під впливом всіх цих груп чинників на рівні особистості відбувається становлення і формування компонентів батьківства, які будуть розглянуті нами далі. На початку спільного життя чоловіка і жінки батьківство починає складатися на надіндивідуальному рівні. Становлення надіндивідуального рівня характеризується нестійкістю компонентних структур подружжя. Саме на надіндивідуальному рівні формується батьківство як більш-менш організована система, яка може змінитися з часом [4].

Упродовж обох етапів формування батьківства відбувається усвідомлення батьківства, його ролі для себе, як для особистості, для дитини, для родини. Тобто як успішний результат процесу формування батьківства повинне сформуватися усвідомлене батьківство – як сукупність батьківських якостей, почуттів, знань і навичок. Але з часом батьки можуть розвиватися як особистості і підвищувати свою компетентність в питаннях виховання дитини, тобто підвищувати рівень своєї батьківської компетентності і, відповідно, усвідомленість свого батьківства [2].

З поняттям батьківства часто пов'язують готовність до цього кроку. У визначенні поняття готовності дослідники йдуть різними шляхами: одні акцентують увагу на його структурних складових, інші на його сутності. Але всі вони згодні з тим, що готовність є складним і інтегрованим за своїм змістом поняттям. У науковій літературі існують три підходи у визначенні структурних складових готовності:

- готовність як функціональний стан (А. Ковальов, М. Левітов);
- готовність як сукупність знань, умінь і навичок (Г. Винославська);
- готовність як складна особиста організація (М. Дьяченко);
- Р. Овчарова розглядає готовність як процес, який включає два моменти [4]:

- оцінка власної готовності стати батьком або матір'ю, тобто готовність раз і назавжди взяти на себе відповідальність за життя і благополуччя іншої людини – дитини;
- оцінка готовності свого партнера в шлюбі.

З погляду деяких авторів, перехід від шлюбних відносин до сім'ї є вищим ступенем довіри своєму чоловікові. Таким чином, для розуміння повноти змісту феномену усвідомленого батьківства його необхідно розглядати з позиції системного підходу, тобто як відносно самостійну систему, яка одночасно є підсистемою щодо системи сім'ї. Усвідомлене батьківство – багатогранний феномен, який можна розглядати на двох рівнях: на рівні особистості і надіндивідуальному рівні, які одночасно є етапами формування усвідомленого батьківства. Також усвідомлене батьківство тісно пов'язане з такими феноменами, як материнство, батьківство, батьківська любов, уявлення про ідеальне батьківство і поняттями готовність, довіра, відповідальність.

Р. Овчарова виділяє такі компоненти батьківства, як:

- батьківські установки і очікування;
- батьківські цінності;
- батьківське ставлення;
- батьківські почуття;
- батьківські позиції;
- батьківська відповідальність;
- стиль сімейного виховання [3].

Батьківські установки – це певний погляд на свою роль батька або матері. В першу чергу, це репродуктивна складова установки. По-друге, це установка на спілкування з дитиною, підтримку дитини і ставлення до дитини. Батьківські очікування тісно пов'язані з батьками і з батьківськими установками. Це припускає право чекати визнання іншими їх рольової позиції батьків і відповідне ставлення до них. Також можна сказати про певні очікування батьків від дитини. Можна виділити три рівні презентації установок і очікувань: "ми – батьки"; "ми – батьки нашої дитини"; "це – наша дитина" [2]. Батьківські почуття емоційно насичують батьківські стосунки. Вони специфічні, і, перш за все, це проявляється в тому, що турбота батьків необхідна для підтримки самого життя дитини. А потреба в батьківській любові є взагалі життєво необхідною для маленької дитини.

Батьківські позиції – це ще один компонент усвідомленого батьківства. А. Співаковська дає таке визначення цьому термінові: "реальна спрямованість, в основі якої лежить свідомо або несвідомо оцінка дитини, що виражається в способах і формах взаємодії з нею" [9].

Батьківська відповідальність є лише однією з граней відповідальності в цілому, тобто як спрямованості особистості. Ми розглядаємо батьківську відповідальність як явище, яке за своєю природою дуалістичне: це відповідальність перед соціумом і перед своєю совістю.

Стиль взаємодії батьків і дитини є найбільш очевидним, доступним для зовнішнього спостереження. Він є своєрідним з'єднанням всіх інших структурних компонентів усвідомленого батьківства. Стиль сімейного

виховання через свою очевидність є дуже важливим, передусім, для своєї дитини, оскільки він детермінує батьківську роль і в цілому впливає на її особистісне становлення і розвиток [6].

Таким чином, усвідомлене батьківство є складною, динамічною структурою, яка включає батьківські установки, батьківську відповідальність, педагогічні знання і уміння батьків, стиль сімейного виховання. Зв'язок компонентів між собою здійснюється через пересічення їх складових елементів: когнітивного, емоційного і поведінкового аспектів, які є критеріями реалізації цих компонентів.

На сьогодні питанням підготовки молоді до прокреативної діяльності займаються переважно жіночі консультації та пологові будинки, і лише з особами жіночої статі, чоловіки, на жаль, залишаються менш задіяними у процесі підготовки до зачаття та народження дитини, що негативно впливає на батьківсько-дитячі та сімейні стосунки [5]. Проблема формування усвідомленого батьківства молоді є багатоаспектною, має складний характер і об'єднує в собі цілий ряд відносно самостійних наукових напрямів, які в сукупності дають змогу скласти цілісну уяву про проблему формування усвідомленого батьківства молоді в Україні. Практичні психологи освітніх закладів мають скеровувати свою діяльність в бік підготовки молоді до майбутнього батьківства і приділяти цьому питанню більше уваги. Адже догляд за дитиною, її виховання накладають на батьків додаткове навантаження, що може викликати психологічну втому та роздратованість, створювати конфліктні ситуації та навіть провокувати жорстоке, агресивне ставлення до дітей. Тому молодь, яка готується до батьківства та молоді батьки мають потребу у терапевтичній підтримці, а також у формуванні навичок регулювання почуттів, імпульсів, думок, стосунків та зняття психологічних симптомів, які викликають напруження.

Соціальна терапія тісно зв'язана з психотерапією, яка використовує методи впливу на психіку. Відомі чотири основні моделі психотерапії [10]:

- психотерапія як метод лікування, тобто вплив на соматичний та психологічний стан клієнта (медична модель психотерапії);
- психотерапія як метод маніпулювання, який має характер інструменту та слугує меті суспільного контролю (соціологічна модель);
- психотерапія як метод, який призводить у дію процес навчання особистості (психологічна модель);
- психотерапія як комплекс явищ, які виникають у ході взаємодії між людьми (філософська модель).

Одним із психотерапевтичних методів, який можна використовувати в соціальній роботі з формування усвідомленого батьківства, є психодрама.

Психодрама – це метод групової психотерапії, де використовується рольова гра, під час якої створюються необхідні умови для спонтанного

вираження індивідом почуттів, що пов'язані з важливими для нього проблемами [8, с. 79]. Формуючи усвідомлене батьківство за допомогою психодрами створюються умови для переосмислення молодими людьми власних проблем і перешкод у створенні благополучної сім'ї та народженні здорової дитини; розуміння причини конфліктів, які виникають у взаєминах; подолання неконструктивних поведінкових стереотипів і способів емоційної реакції на стресові ситуації, які можуть виникати у майбутньому батьківстві; формування адекватних прийомів батьківської поведінки. Під час участі у рольовій грі учасники моделюють складні, емоційно напружені (зокрема конфліктні) ситуації взаємодії батьків і дітей, а також шлюбних партнерів між собою для відпрацювання стратегій подолання труднощів у вихованні дітей і зняття напруженості в сімейному спілкуванні. Рольова гра дає можливість змодельовати та програти різні стилі батьківської поведінки й відстежити доцільність та адекватність їхнього застосування в конкретних ситуаціях сімейної взаємодії.

Ще один метод соціальної терапії, який можна використовувати у формуванні усвідомленого батьківства молоді, – це арт-терапія [11]. Даний метод соціальної терапії є ефективним засобом розвитку емоційно-ціннісного компоненту батьківства.

Арт-терапія – це метод впливу на психоемоційний і фізичний стан людини за допомогою різних видів художнього та ужиткового мистецтва [8, с. 79]. Даний метод сприяє підвищенню адаптаційних здібностей молодих людей до майбутнього батьківства, надає можливість у процесі включення до різних видів художньо-мистецької діяльності (малюнок, ліплення, колаж, написання есе, статті для преси, сценарію театральної постанови) проявити й відрефлексувати, наявність "Я-образу" батьків, ідеального образу дитини та наявність вже сформованих батьківських якостей. Уживання арт-технології надає можливість проєциувати наявний психоемоційний стан молодої людини, образно виразити власне ставлення до батьківства (до сім'ї, до себе як матері або батька, до процесу взаємодії батьків і дітей), візуалізувати позитивний образ майбутнього батьківства. Участь у творчому процесі підвищує самооцінку молоді й адаптивні можливості до батьківства, стимулює суб'єктивність, забезпечує релаксацію та зняття захисних бар'єрів.

У структурі арт-терапевтичного заняття виділяють дві основні частини. Одна – невербальна, творча, неконструйована, основним засобом самовираження учасника є образотворча діяльність (малюнок, скульптура). Використовуються різноманітні механізми невербального самовираження та візуальної комунікації (до 70% сесії). Друга частина – вербальна, передбачає словесне обговорення виконаної роботи та її результатів, зворотній зв'язок від учасників та тренера з приводу вражень, що виникають, асоціацій від сприйняття намальованого (створеного) та всього процесу роботи (30% сесії).

Арт-терапевтична сесія містить наступні етапи:

- налаштування (розминка, включення у роботу, межа, яка оформлює її початок);
- актуалізація візуальних, аудіальних, кінестетичних відчуттів; формування запиту або теми роботи;
- індивідуальна образотворча або творча діяльність;
- вербалізація (комунікація);
- доопрацювання малюнку, продовження роботи для мультимодальних технік або колективна робота (в парах, малих групах);
- рефлексивний аналіз, висновки [7].

Ще одним методом, який використовується в технології соціальної терапії, є терапія самовиховання. Самовиховання – це активний процес формування людиною себе як особистості у відповідності до поставленої мети на основі соціально обумовлених уявлень про ідеал особистого "Я" [10]. За допомогою терапії самовиховання, в рамках формування усвідомленого батьківства молоді, у молодих людей можна виробити стійке позитивне ставлення до батьківства як до життєвої цінності, формувати ідеальний образ "Я-батьків" з метою допомогти молоді побачити перспективу власного батьківства, розвивати здібності самим визначати життєві цілі, удосконалювати свою чоловічу/жіночу індивідуальність у батьківстві. У формуванні усвідомленого батьківства молоді метод самовиховання найбільш ефективний, якщо використовується на базі аутогенного тренування. У технологічному аспекті цей метод містить наступні прийоми:

- самовивчення, самооцінка майбутніх батьків;
- оцінка молоддю своєї особистості як шлюбних партнерів та батьків;
- самоаналіз, виявлення індивідуальних "психологічних бар'єрів" до створення сім'ї та батьківства;
- створення бажаного образу "Я-батька";
- формування індивідуальних формул намірів;
- формування прийомів самопереконання, самозаохочення, самонавіювання;
- сюжетна сенсорна репродукція поведінки "Я-образу" у різноманітних ситуаціях майбутнього батьківства;
- "накладання" стереотипів "Я-образу" на реальну поведінку у процесі повсякденного життя та діяльності.

Висновки. Технологія соціальної терапії є однією з найбільш ефективних програм формування усвідомленого батьківства молоді та для більшої ефективності повинна використовуватися соціальними працівниками у комплексі з іншими технологіями. Розкриваючи структуру організації феномену батьківства, ми дійшли висновку, що, перш за все, це план індивідуально-особистісних властивостей жінки або чоловіка, які впливають на батьківство;

наступний план охоплює батьківство стосовно сімейної системи; третій план фіксує батьківство у взаємозв'язку з батьківськими сім'ями, і, нарешті, четвертий план розкриває батьківство по відношенню до системи суспільства. Для максимальної ефективності процесу формування усвідомленого батьківства молоді необхідно використовувати комплексну програму, до якої будуть входити такі технології соціальної роботи, як: соціально-просвітницький тренінг, технологія соціальної терапії та соціальне консультування.

Список використаних джерел

1. Кравченко Т.В. Допомога батькам у вихованні дітей: [методичні рекомендації для соціальних працівників] / Т.В. Кравченко, І.М. Трубавіна. – К. : Дежсоцслужба, 2013. – 100 с.
2. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2013. – 319 с.
3. Овчарова Р.В. Психология родительства : [учебн. пособие для студ. высш. учебн. заведений] / Р.В. Овчарова. – М. : Издательский центр "Академия", 2014. – 368 с.
4. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен : [учебное пособие] / Р.В. Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2012. – 496 с.
5. Островська Н.О. Основні складові соціально-педагогічної діяльності щодо формування усвідомленого батьківства молоді / Н.О. Островська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка педагогічні науки / [гол. ред. В.С. Курило]. – Луганськ : Вид-во "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. – №16 (251). – С. 115-122.
6. Підготовка молоді до сімейного життя : [зб. теорет. та метод. матеріалів для працівників соц. служб для молоді] / заг. ред. З.Г. Зайцева. – К. : УДЦССМ, 2014. – (Цикл "Молода сім'я"; Вип.4). – 56 с.
7. Сотниченко Е.В. Обучающая программа "Техники арт-терапии" / Е.В. Сотниченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.contact-club>.
8. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. : І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2014. – 256 с.
9. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья. Том 2 / А.С. Спиваковская. – М., 2012. – С. 398-437.
10. Технология социальной работы : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. И.Г. Зайнышева]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2010. – 240 с.
11. Цюман Т.П. Формування культури життєвого самовизначення старшокласників засобами освітнього тренінгу : дис. канд. пед. наук : 13.00.05 / Цюман Тетяна Петрівна. – К., 2008. – 221 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Kravchenko T.V. Dopomoga bat'kam u vyhovanni ditej: [metodychni rekomendacii' dlja social'nyh pracivnykiv] / T.V. Kravchenko, I.M. Trubavina. – K. : Dezhsozsluzhba, 2013. – 100 s.
2. Ovcharova R.V. Psichologicheskoe soprovozhdenye rodytel'stva / R.V. Ovcharova. – M. : Izd-vo Yn-ta psichoterapyi, 2013. – 319 s.
3. Ovcharova R.V. Psichologija rodytel'stva : [uchebn. posobyje dlja stud. vyssh. uchebn. zavedenyj] / R.V. Ovcharova. – M. : Yzdatel'skij centr "Akademyja", 2014. – 368 s.
4. Ovcharova R.V. Rodytel'stvo kak psichologicheskij fenomen : [uchebnoje posobyje] / R.V. Ovcharova. – M. : Moskovskij psichologo-socjal'nyj ynstitut, 2012. – 496 s.
5. Ostrovs'ka N.O. Osnovni skladovi social'no-pedagogichnoi' dijal'nosti shhodo formuvannja usvidomlenogo bat'kivstva molodi / N.O. Ostrovs'ka // Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka pedagogichni nauky / [gol. red. V.S. Kurylo]. – Lugans'k : Vyd-vo "LNU imeni Tarasa Shevchenka", 2012. – №16 (251). – S. 115-122.
6. Pidgotovka molodi do simejnogo zhyttja : [zb. teoret. ta metod. materialiv dlja pracivnykiv soc. sluzhb dlja molodi] / zag. red. Z.G. Zajceva. – K. : UDCSSM, 2014. – (Cykl "Moloda sim'ja"; Vyp.4). – 56 s.
7. Sotnychenko E.V. Obuchajushhaja programma "Tehnyky art-terapyi" / E.V. Sotnychenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.contact-club.irnd.ru/page56.html>
8. Social'na robota v Ukrai'ni : navch. posib. / I.D. Zvereva, O.V. Bezpal'ko, S.Ja. Harchenko ta in. ; za zag. red.: I.D. Zvjerjevoi', G.M. Laktionovoi'. – K. : Centr navchal'noi' literatury, 2014. – 256 s.
9. Spyvakovskaja A.S. Psichoterapyja: ygra, detstvo, sem'ja. Tom 2 / A.S. Spyvakovskaja. – M., 2012. – S. 398-437.
10. Tehnologija socjal'noj raboty : [ucheb. posobyje dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenyj / pod red. Y.G. Zajnysheva]. – M. : Gumanyt. yzd. centr VLADOS, 2010. – 240 s.
11. Cjuman T.P. Formuvannja kul'tury zhyttjevogogo samovyznachennja starshoklasnykiv zasobamy osvith'nogo treningu : dys. kand. ped. nauk : 13.00.05 / Cjuman Tetjana Petrivna. – K., 2008. – 221 s.

E.N.Chantseva-Kovalenko. Technology social therapy in the prevention of deviant parenthood. The article deals with conscious parenting as a set of parental qualities, feelings, knowledge and skills related to education, child development to ensure that the process of forming a healthy and mature personality. First, the phenomenon of fatherhood has a complex structure of the main components are: the value orientation of the couple (family values), parental

attitudes and expectations, parental attitudes, parental feelings, parental position parental responsibility style family education; secondly, all components paternity linked into a single structure by means of cognitive, emotional and behavioral elements; combined image of all components and most accessible to observation is the style of family education; Thirdly, each component comprises a molded part – pedagogical component influencing the formation of which can make a conscious parenting; Fourth, the factors that influence the formation of fatherhood, hierarchically organized and presented several levels: macro, meso, micro and individual level of a particular individual. Technology of social therapy is one of the most effective programs to create conscious parenting youth and for more effective social workers should be used in conjunction with other technologies. Revealing the structure of the phenomenon of parenting, we found that, above all, a plan for individual and personal properties woman or man that affect parenting; parenting plan covers the following with respect to the family system; third captures parenting plan in conjunction with parent families, and finally, the fourth plan reveals paternity to the system of society. To maximize the efficiency of formation of conscious parenting youth need to use a comprehensive program, which will include technologies such social work as social and educational training, technology, social care and social counseling.

Key words: parenthood, marriage, willingness, personality, a harmonious relationship, batista-child relationship, parenting style, advice.

Отримано: 29.01.2015 р.

УДК 159.9 : 316.45

А.В. Черкаський

ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ТРЕНІНГУ В ПІДГОТОВЦІ УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ

А.В. Черкаський. Психодіагностичні можливості тренінгу в підготовці управлінських кадрів. У статті розглядаються психодіагностичні можливості тренінгу, аналізуються основні методики, які використовуються в процесі тренінгової роботи для оцінки і відбору персоналу. Приділяється також увага основним інтегральним якостям особи керівника, необхідним для успішного керівництва трудовим колективом. Відмічено, що діагностика в інтересах індивідуального консультування проводиться на тлі усіх без виключення тренінгових програм. Цінність такої роботи полягає в підвищенні рівня самосвідомості кожного учасника тренінгу, створенні додаткової мотивації до саморозвитку і самокорекції, що, зрештою, покращує результати перенесення вироблених в тренінгу змін в професійну реальність.

Ключові слова: психодіагностичні методики, соціально-психологічний тренінг, розвиток кадрового потенціалу, експертна оцінка, локус контролю, самокорекція.

А.В. Черкаський. Психодиагностические возможности тренинга в подготовке управленческих кадров. В статье рассматриваются психодиагностические возможности тренинга, анализируются основные методи-

ки, применяемые в процессе тренинговой работы для оценки и отбора персонала. Уделяется также внимание основным интегральным качествам личности руководителя, необходимым для успешного руководства трудовым коллективом. Отмечено, что диагностика в интересах индивидуально консультирования проводится на фоне всех без исключения тренинговых программ. Ценность такой работы заключается в повышении уровня самосознания каждого участника тренинга, создании дополнительной мотивации к саморазвитию и самокоррекции, что, в конечном счете, улучшает результаты переноса произведенных в тренинге изменений в профессиональную реальность.

***Ключевые слова:** психодиагностические методики, социально-психологический тренинг, развитие кадрового потенциала, экспертная оценка, locus контроля, самокоррекция.*

Постановка проблеми. Радикальні зміни у більшості галузей життя, викликані науково-технічною революцією, привели до ускладнення управлінської праці і посилення вимог до професіоналізму керівників різного рівня. Значущість ефективного управління закономірно притягнули в цю область новітні наукові дані, включаючи і результати психологічних досліджень. Тому багато фактів, пов'язаних з практичним втіленням елементів методу, що оформився надалі в тренінг, зафіксовані саме в підготовці управлінців [12, с. 271].

Нині групові методи отримали широке поширення в процесі відбору і підготовки управлінських кадрів, як в силу економічності, так і в силу своєї ефективності, у ряді випадків більш високої в порівнянні з індивідуальною роботою [10]. Завдяки різноманітним методичним засобам у тренінгу досягається найбільше наближення до ситуації, коли розвиток професіонала детермінується системно, і при цьому не ігнорується його унікальність [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід вітчизняної практики використання соціально-психологічного тренінгу детально розглянутий в роботах Г.М. Андрєєвої [1], Н.Н. Богомолової, А.А. Бодалева, И.И. Вачкова [3], Ю.Н. Ємельянова [7], А.С. Золотнякової, Ю.М. Жукова, Г.А. Ковальова, Л.А. Петрівської [9]. Нині досить багато робіт, присвячених різним аспектам тренінгової роботи. Проте, на жаль, недостатньо приділялася увага діагностичним процедурам під час проведення тренінгу.

Виходячи з цього, **мета** цієї статті – розкрити психодіагностичні можливості тренінгу, а також проаналізувати основні методики, які використовуються в процесі тренінгової роботи для оцінки і відбору управлінських кадрів.

Виклад основного матеріалу. Діагностичні можливості тренінгу безпосередньо стосуються таких областей менеджменту, як управління людськими ресурсами і розвиток кадрового потенціалу організацій. Тренінг

або його елементи широко використовуються організаціями, що рекрутують персонал в різні компанії, а також службами персоналу і центрами оцінки (Assesment centers).

Основою використання тренінгу або його елементів у відборі і оцінці ділових і психологічних якостей претендентів на управлінські посади є засоби моделювання специфічного для цієї групи фахівців середовища і нормативні уявлення про особливості, властиві успішному менеджерів, а також процедури фіксації результатів діяльності претендентів в різних ситуаціях, що відображають специфіку діяльності. Значна роль у накопиченні досвіду діагностики подібного роду належить практиці ситуаційного тестування, що отримала розвиток в США в роки Другої світової війни.

Методом, безпосередньо пов'язаним з тренінгом, є метод miniature job-training (MJT), який почав використовуватися в середині 1980-х рр. у Великобританії, після чого був перенесений в США. У своїй простій формі MJT є структурованим і контрольованим психологом фрагментом освоєння претендентом певної навички, значущої для його професійної діяльності. Автори методу виходили з того, що кращим індикатором успішності майбутнього навчання і майбутньої діяльності слугують результати минулого навчання і минулої діяльності. До переваг методу відносять його порівняну простоту і реалістичність разом з високою прогностичністю і надійністю. За даними А. Сиджела, кореляція між оцінкою, отриманою в MJT, і подальшою успішністю при виконанні діяльності складає 0,56 після 9 міс. і 0,45 після 18 міс. роботи.

Наведені приклади показують, що відмітні особливості тренінгу створюють хороші перспективи для досягнення цілей менеджменту в області людських ресурсів і розвитку кадрового потенціалу організацій. Найбільш розвинені до теперішнього часу можливості тренінгу, що ведуть до передбачуваних змін в структурі знань, навичок, умінь, в особистісних якостях фахівців, можуть бути значно доповнені обґрунтованою реалізацією його діагностичної функції. У цьому напрямі вже накопичений деякий досвід, окремі висновки з якого мають певну цінність.

В існуючих на сьогодні уявленнях про особистісні і професійні якості менеджерів складно знайти несуперечливий діагностичний орієнтир. Так або інакше, але при вирішенні завдань відбору або підбору менеджерів на професійній стадії тренер орієнтується на сукупність професійних і особистісних особливостей претендента, модифіковану ним відповідно до специфіки організації, а також вимог часу і побажань керівництва організації.

Переліки якостей, які повинні мати ефективний підприємець, менеджер і керівник, що зустрічаються в літературі, не мають великої практичної цінності в силу статичності пропонованих профілів і орієнтації на обмежені області практики, які схильні до швидкоплинних змін. Проте орієнтація в нормативних уявленнях дуже важлива для вирішення діагностичних зав-

дань в тренінгу. Найбільш перспективними і обґрунтованими вважаються підходи до визначення нормативних вимог до менеджерів, що враховують тенденції і потенціали, об'єктивно властиві кожному претендентові, а також орієнтовані на менеджмент, що спирається на лідерську парадигму.

Як приклад такої моделі, призначеної для експертної оцінки менеджерів, можна привести багаторівневу ієрархічну модель компетентності менеджера, розроблену Д. Колбом із співавторами. Найбільшу діагностичну значущість, на думку авторів моделі, мають ознаки, що говорять про здібності менеджера до інтеграції знань, навичок і умінь, що мають різну природу, і їх застосування у світі, що змінюється. Другий рівень бажаних ознак представлений концептуальною, перцептивною, емоційною і поведінковою компетентністю, яка на третьому рівні моделі проявляється в здатності працювати з людьми, в уміннях аналізувати інформацію і долати невизначеність, ставити цілі і реалізовувати їх, в лідерстві і готовності до змін. До основних інтегральних рис особи керівника, що дозволяють йому ефективно керувати колективом, також відносять: уміння впливати на підлеглих, упевненість в собі, передбачливість, надійність і відповідальність при виконанні завдання, незалежність та ін. [5, с. 350].

Діагностичні можливості тренінгу дозволяють отримати інформацію, необхідну при вирішенні наступних завдань:

- відбір і підбір персоналу організації;
- індивідуальне консультування;
- консультування керівників і співробітників з проблем взаємодіючих в організації;
- визначення напрямів і змісту індивідуальних програм професійного і особистісного зростання;
- визначення оптимальної спеціалізації персоналу у зв'язку з вирішуваними завданнями, формування команд, визначення оптимальних структур функціональної і інформаційної взаємодії.

При відборі і підборі учасників тренінгу вони попереджаються про конфіденційність результатів діагностики і порядок їх доступу до психодіагностичної інформації. Крім того, їм повідомляється про можливість визначення професійних позицій, де вони мають високу міру професійної придатності. Якщо в тренінгу необхідно отримати варіанти переважних переміщень у рамках організації, учасники також повідомляються про це і можуть залучатися до процедур визначення відповідних для цього критеріїв.

При вирішенні задачі підбору ведучі тренінгу проводять необхідні консультації і співбесіди з посадовцями, з якими в майбутньому повинен буде взаємодіяти претендент, для того щоб врахувати їх побажання і очікування щодо його особистісних і професійних особливостей. Деякі зі співробітників організації, на кого чекає функціональна взаємодія з обраним претендентом, за можливістю включаються в групи.

В якості властивостей, що підлягають оцінюванню в ході тренінгу, використовуються погоджені між експертами і керівництвом стильові і індивідуально-психологічні показники претендентів. Зокрема, експерти і тренери фокусують увагу на наступних показниках:

- загальна адекватність – неадекватність;
- креативність, готовність до сприйняття нового, стійкість до невизначеності;
- гнучкість – жорсткість, стереотипність свідомості і поведінки;
- домінантність – відсутність намірів пригнічення активності інших;
- готовність узяти на себе відповідальність – тенденція до уникання відповідальності.

Наведений перелік може доповнюватися у кожному конкретному випадку важливими для організації показниками, які можуть включати як приватні навички, так і загальні якості (наприклад, стійкість до тривалого і інтенсивного спілкування).

При вирішенні питань підбору керівників, формування кадрового резерву істотну допомогу можуть також надати дані про рівень організаторських здібностей і організаційної спрямованості особистості керівника. Висновки про вказані якості можна зробити на підставі оцінки певних психологічних характеристик особистості керівника. Психолог-дослідник визначає групу експертів. Група може бути представлена усіма учасниками тренінгу або окремими представниками трудового колективу. Важливо, щоб експерти добре знали як оцінюваного керівника, так і характер його діяльності. Таке дослідження може проводитись в процесі підготовки управлінських кадрів [2, с. 282].

При проведенні тренінгу для відбору і підготовки управлінських кадрів доцільно також проведення психологічних досліджень, що виявляють лідерські якості учасників. Так, наприклад, використання методики "Діагностика лідерських здібностей" (Жариков Є., Крушельницький Є.) дозволяє виявити характерологічні риси особистості, необхідні для управлінської діяльності. Методика дозволяє оцінити здатність людини бути лідером [4, с. 207].

Особливу увагу при проведенні діагностичних процедур необхідно приділяти одній із особистісних характеристик, що значною мірою впливає на успішність діяльності керівника, – локусу контролю. Локус контролю – це якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам: випадку, долі, фатуму, оточуючим людям, обставинам (екстернальний, зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальний, внутрішній локус контролю).

Таким чином, успішний керівник-лідер, безумовно, повинен мати високий рівень суб'єктивного контролю (інтернальний локус контролю).

Оскільки локус контролю – це не вроджена властивість, а така, що формується в процесі життя, властивість суб'єктивна, яка залежить від сприйняття особистості та бачення нею власної ролі в житті, – локус контролю можливо змінити. Доклавши зусилля, можна підвищити рівень інтернальності і зменшити екстернальність. Підвищити інтернальність можливо шляхом психокорекційного впливу на особистість. Сприятливо вплинути на особистість в цьому плані здатна групово психотерапія, зокрема, психологічний тренінг особистісного зростання. Допоможе підвищити інтернальність і робота особистості над собою, самовдосконалення.

Діагностика в інтересах індивідуального консультування проводиться на тлі усіх без виключення тренінгових програм. Цінність такої роботи полягає в підвищенні рівня самосвідомості кожного учасника тренінгу, створенні додаткової мотивації до саморозвитку і самокорекції, що кінець кінцем покращує результати перенесення вироблених в тренінгу змін в професійну реальність. Так, в результаті проведення контент-аналізу за підсумками роботи в тренінгу, дослідником С.В. Петрушиним був виявлений домінуючий показник, пов'язаний з самодіагностикою (37%). У дослідженні підкреслювалось, що "відмітною рисою процесу самопізнання в тренінгу є те, що інформацію про себе суб'єкт отримує передусім від інших" [11, с. 193].

У процесі самовивчення на тренінгу відбувається глибше саморозуміння, з'являється бажання обговорити з групою отриману інформацію, тобто відбувається вихід на самоаналіз, саморозкриття і груповий аналіз [6, с. 56]. У зв'язку з цим доцільно під час проведення тренінгу використати метод репертуарних решіток Келлі в якості ефективного засобу самоаналізу і самопізнання. Він дозволяє виявити протиріччя в оцінках, конфлікти цінностей і установок людини.

Визначення оптимальної спеціалізації персоналу у зв'язку з вирішуваними завданнями, формування команд і робочих груп, визначення оптимальних структур і ланок функціональної взаємодії можливі у рамках тренінгу формування команди. Значущими для успішного досягнення поставлених цілей умовами виступають використання актуальних в даний момент для організації завдань і безумовно коректний підбір групи, що забезпечує багатоваріантну структурування персоналу.

У діагностичному плані група формування команди створює якісно новий рівень учасників групи, оскільки вони стають суб'єктами оцінювання стосовно себе і партнерів.

Тренер, зберігаючи свою активність як діагност, зосереджується на створенні умов, в яких можливі виразні прояви наявних у групі синергетичних явищ, спеціалізацій і обмежень.

Основна цінність тренінгу формування команди, що проводиться в організації, полягає в тому, що отримані в ньому результати (наприклад, навички)

органічно і з найменшим опором включаються в організаційний контекст. За підсумками кожного дня роботи групи можливе представлення звіту тренера, що знаходиться у позиції спостерігача, і обговорення його звіту в групі.

Доцільно відмітити, що надійність діагностичних даних ведучого тренінгу, особливо у поєднанні з результатами, що отримуються тренером-спостерігачем, є дуже високою.

Висновки:

1) тренінг як багатофункціональний метод умисних змін психологічних феноменів слугує ефективним засобом підвищення професійної компетентності і особистісного зростання управлінських кадрів різного рівня;

2) тренінг дозволяє вести професійну підготовку з урахуванням колективного характеру діяльності в контексті, що відтворює реальне професійне середовище, і з системним використанням різних галузей знань;

3) тренінг на професійній стадії підготовки має переважно утилітарний характер і спрямований на досягнення реальних організаційних цілей.

4) діагностичні можливості тренінгу створюють додаткові умови, сприяючи стійкості отримуваних в тренінгу результатів, мотивують менеджерів на реалізацію програм індивідуального розвитку і дозволяють обґрунтовано розв'язувати проблеми, пов'язані з відбором, підбором і доцільною спеціалізацією персоналу.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 376 с.

2. Большая энциклопедия психологических тестов. – М. : Эксмо, 2009. – 416 с.

3. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И.В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.

4. Групповая работа: стратегия и методы исследования : метод. пособие / [сост. проф. В.В. Козлов]. – М. : Психотерапия, 2007. – 224 с.

5. Гулавский В.Т. Этический фактор в сфере труда и социального управления / под общ. ред. проф. Г.В. Ангелова / [Гулавский В.Т., Козак Е.Б., Неустроев Ю.Г., Паламарчук В.В., Петракова Е.Р., Черкасский А.В., Ангелов Г.В.]. – Одесса : КП ОМД, 2010. – 596 с.

6. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга / О.В. Евтихов. – СПб. : Речь, 2007. – 256 с.

7. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 106 с.

8. Ломов Б.Ф. О системной детерминации психических явлений и поведения / Б.Ф. Ломов // Принцип системности в психологических исследованиях. – М., 1990.

9. Петровская Л.А. Общение – компетентность – тренинг : избр. труды / Л.А. Петровская. – М. : Смысл, 2007. – 687 с.
10. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л.А. Петровская. – М., 1982.
11. Петрушин С.В. Большая контактная группа : монография / С.В. Петрушин. – СПб. : Речь, 2010. – 256 с.
12. Психология менеджмента / под. ред. проф. Г.С. Никифорова. – [5-е изд.]. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2009. – 512 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Andreeva G.M. Socyjal'naja psyhologija / G.M. Andreeva. – М. : Aspekt-Press, 1996. – 376 s.
2. Bol'shaja encyklopedyja psyhologicheskych testov. – М. : Eksmo, 2009. – 416 s.
3. Vachkov Y.V. Psyhologija trenyngovoj raboty: sodержatel'nye, organizacyonnye y metodycheskiye aspekty vedeniya trenyngovoj grupy / Y.V. Vachkov. – М. : Eksmo, 2007. – 416 s.
4. Gruppovaja rabota: strategyja y metody yssledovaniya : metod. posobyje / [sost. prof. V.V. Kozlov]. – М. : Psyhoterapija, 2007. – 224 s.
5. Gulavskij V.T. Etycheskij faktor v sfere truda y socyjal'nogo upravleniya / pod obshh. red. prof. G.V. Angelova / [Gulavskij V.T., Kozak E.B., Neustroev Ju.G., Palamarchuk V.V., Petrakova E.R., Cherkasskij A.V., Angelov G.V.]. – Odessa : KP OMD, 2010. – 596 s.
6. Evtyhov O.V. Praktyka psyhologicheskogo trenynга / O.V. Evtyhov. – SPb. : Rech', 2007. – 256 s.
7. Emel'janov Ju.N. Aktyvnoe socyjal'no-psyhologicheskoe obucheniye / Ju.N. Emel'janov. – L. : Yzd-vo LGU, 1991. – 106 s.
8. Lomov B.F. O systemnoj determynacyu psyhicheskych javlenij y povedeniya / B.F. Lomov // Prynyp systemnosti v psyhologicheskych yssledovanyjah. – М., 1990.
9. Petrovskaja L.A. Obshheniye – kompetentnost' – trenyng : izbr. trudy / L.A. Petrovskaja. – М. : Smysl, 2007. – 687 s.
10. Petrovskaja L.A. Teoretycheskiye y metodycheskiye problemy socyjal'no-psyhologicheskogo trenynга / L.A. Petrovskaja. – М., 1982.
11. Petrushyn S.V. Bol'shaja kontaktnaja grupa : monografyja / S.V. Petrushyn. – SPb. : Rech', 2010. – 256 s.
12. Psyhologija menedzhmenta / pod. red. prof. G.S. Nykyforova. – [5-е yzd.]. – Har'kov : Gumanytarnyj Centr, 2009. – 512 s.

A.V. Cherkassky. Psychodiagnostic training opportunities in management training. Psychodiagnostic training opportunities are examined in the article, the basic methodologies applied in the process of training work for an estimation and selection of personnel are analysed. Paid attention also to the basic integral

internals of personality of leader, by a necessary for successful guidance labour collective. It is marked that diagnostics in interests the individual advising is conducted on a background all and singular training programs. The value of such work consists in the increase of level of consciousness of every participant of training, creation of additional motivation to self-development and to self-correction, that in final analysis improves the results of transfer of the changes produced in training in professional reality. Training as a multifunctional method of deliberate changes in psychological phenomena serves as an effective means of improving the professional competence and personal growth management personnel at various levels and allows to conduct professional preparation taking into account collective character of activity in a context playback the real professional environment, and with the system use of different areas of knowledge. Training on the professional stage of preparation carries mainly utilitarian character and sent to the achievement of the real organizational goals. Diagnostic training opportunities create additional conditions to promote the sustainability of the results obtained in the training, motivating managers to implement the programs of individual development and allow reasonably resolve issues related to the selection, the selection of appropriate and specialized personnel.

Key words: psychodiagnostic methodologies, socially-psychological training, development of skilled potential, expert estimation, locus of control, self-correction.

Отримано: 22.03.2015 р.

УДК 159.922

А.В. Шамне

КОНТИНУУМ ОСОБИСТІСНО-СУБ'ЄКТНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

А.В. Шамне. Континуум особистісно-суб'єктних властивостей як чинник індивідуалізації психосоціального розвитку. У статті проаналізовано результати емпіричної операціоналізації конструктора "тип психосоціального розвитку". Окреслено феноменологічну картину індивідуалізації психосоціального розвитку підлітків. Як критерії типізації використано особистісні (мотивація, ціннісні орієнтації, спрямованість, комунікативні властивості), суб'єктні (автономність, саморегуляція, локус контролю, самодетермінація) і соціально-поведінкові (стилі, форми, стратегії соціального функціонування й соціальної активності) характеристики підлітків. У квазіекспериментальному дослідженні взяли участь підлітки 12-17 років (N = 455; 44% чоловічої статі). Дані оброблялися за допомогою факторного аналізу. На основі узагальнення результатів діагностики виявлено й описано характеристики чотирьох типів підлітків ("автономно-самодостатній", "інтернально-домінантний", "доброзичливо-залежний", "фрустровано-кризовий"). Вони інтерпретуються як індивідуально-типові особливості співвідношення соціального та індивідуального ("домінантність – доброзичливість", "індивідуалізм – колективізм", "автономність – залежність", "спрямованість на себе, людей, справу", "інтернальність – екстернальність", "опора на себе – пошук підтримки"). Типи розвитку сучасних підлітків проаналізо-